

Олександр КОТЯШ,

*викладач української мови і літератури
Відокремленого структурного підрозділу
«Ірпінський фаховий коледж НУБіП України»
м. Ірпінь*

ЗМІНА СПОЛУЧУВАНOSTІ СЛІВ У ГОВІРЦІ СЕЛА ЗАЛУЖЖЯ

(ДУБРОВИЦЬКИЙ РАЙОН РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Для правильного вживання слів у мовленні недостатньо знати їх точне значення: необхідно враховувати особливості лексичної сполучуваності слів, тобто їх здатності з'єднуватися один з одним [1, с.162-189]. Лінгвісти підкреслюють, що лексична сполучуваність слова невіддільна від його сенсу. Деякі вчені, досліджуючи проблеми лексичної сполучуваності, приходять до висновку, що абсолютно вільних сполучень лексем у мові не існує, є тільки різні за можливостями сполучуваності групи слів.

Повнозначні слова утворюють семантичні та синтаксичні зв'язки (валентність). Закони поєднання одних мовних елементів із іншими залежать від лексико-граматичних властивостей того чи іншого слова. Зазвичай діалектоносії не задумуються над лексико-граматичними особливостями слів, тому їхні висловлення набирають різноманітних форм. Найбільш оптимальний спосіб засвідчення таких назв – тривале спостереження над спонтанним зв'язним мовленням носіїв говірки. Зафіксований у такий спосіб фактаж виявляється надто перспективним для наукового аналізу. Крім власне лінгвістичної цінності, такі дані до певної міри дозволяють проникнути в духовно-ментальну сферу етносу, відкрити феномен національно-мовної картини світу, – писав Громик Ю.В. [2].

Ми зібрали вирази найпромовистіші, найчастіше вживані, щоб продемонструвати зміну сполучуваності слів. Місцевим людям такі сполуки непомітні, вони їх уживають підсвідомо і для них це норма.

Трансляція фільму або показ вистави говірконосії села Залужжя передають виразами *к'і'но їде, вис'тава їде, іш'ло по т'ел'е'в'ізору к'і'но*. Лексема *їде* позначає процес. Якщо є потреба повідомити про те, що люди танцюють на

танцях, то кажуть *і'дут 'тан'ц'і*. Колись танці відбувалися в хатах, пізніше в сільському клубі. Усталений вираз *був на 'танцах* або *шчи ідут 'тан'ц'і* трансформувався у вираз *клуб і'де* тобто *'відчинено'*, треба розуміти, що сама установа ще працювала, світилося світло у вікнах, а разом із тим і була дискотека. Отже, у клубі відчинено – значить *клуб і'де*. Але така сполучуваність *і'де + клуб* не повторюється стосовно назв інших об'єктів комунікації, натомість ми маємо *отк'рито, о'чин'ани, чи йе хто там? Чи 'робит (мага'з'ін, мед'пункт?)*.

Інша сполука *отве'чала + імен*. Словарь древнерусского языка фіксує таку лексему зі значенням [відповідати, нести відповідальність; ответственность, отчёт] [СДЯ II, 780-781], [була відповідальна] [СУМ I, 620]. У місцевій говірці зустрічається сполучуваність слів з лексемою *отвечать*. У виразі *отве'чала 'мат'і* діалектоносій наголошує на тому, що відповідальність за господарство була вся на матері, вона всім турбувалася (переймалася):

'бат'ко с 'кол'ішн'ойі вої'ни 'ран'ани був // вун в 'шеїс'ат / та'к'і // ал'е вун хаз'айо'вав но не'дужи був / отве'чала 'мат'і // мат'і мо'йа була здо'рова / і швид'ка і 'гарна і ро'зумна [Олексієвець У.М.].

У словосполученні *'кол'іс' бул'і б'л'уда по'бул'шеї ква'сол'а одве'чала* йдеться про те, що квасоля була найчастіше вживаним продуктом. У цьому виразі лексема *одве'чала* позначає *'найбільш уживана'* і має метонімічне забарвлення.

У говірці села Залужжя зафіксовано і вислів *ми по'рожн'і не жи'л'і*. [порожній, нічим не наповнений] [СУМ VII, 268]. Якщо стосується їжі, то це значить пісний: *по'рожн'і боршч* – пісний борщ. Виразом *ми по'рожн'і не жи'л'і* мовець охоплює великий відрізок часу – все життя сім'ї. Займенник *ми* – то вся сім'я. Отже, цей вираз треба розуміти так: *'ми ніколи не бідували', 'у нас не завжди пісні страви', 'у нас завжди не пісні страви'*:

с'мал'ец у де'рехтора // ага 'л'он'і // ага / то ку'пил'і 'л'ім'ос д' 'в'іс'т'і руб'л'ей за вед'ро а те'пер д' 'в'іс'т'і н'ї'с'ат // ну і то те'пер все доро'ге / ми з'найем // і ми по'рожн'і не жи'вем // 'часом тої за'робит даї жде / і 'купим // ми по'рожн'і не жи'вем // шо з'варим / ши го'лодни не бу'л'і [Олексієвець У.М.].

Часто вживана і зазнала змін у сполучуваності з іншими лексемами *с'тат'* у різних особових формах [ставати, починати, приступати] (СУМ V, 399). *Да с'тала во'на на с' 'в'ітки вте'кат'*, тобто почала ходити прями ранками. Так, як вечорами збиралися на вечорниці, так само прями ранками, говіркова назва – *с' 'в'ітки*. Значення словосполучення *с'тала вте'кат'* можна зрозуміти лише з контексту всього висловлення: почала уникати хатньої роботи, яка припадає на ранок: готування їжі, доїння корови...

У такому ж значенні *'починати'* вжито і сполуку *да (не) с'тала йа мо'л'іца* – почала або припинила молитися. Походження виразу *с'тала мо'л'іца* можливо

пов'язано з тим, що молитися Богу потрібно стоячи, а в якійсь іншій позі неприпустимо. Але в цьому висловленні лексема *с'тала* означає не 'стоячи', а 'почала'/'припинила'.

До 1992 року в Залужжі не було православної церкви. За потреби люди ходили в сусідні села (Бережки за 12, Великі Озера за 20 км), або до міста через річку навпростець. Коли збудували церкву, мовці часто вживали вислів *йак с'тала церква*. *С'тала* в значенні збудували, заснували:

'яа_ж вам ка'жу йак с'тала 'церква / то йа вже 'тийі мол'іт'ви не мо'л'уса / вже йа со'би 'утрен'і да ве'чурн'і да так'і 'о да йа'к'і там / ка'ф'ізми чи'тайу до чо'го там т'реба / а так 'тийі йа вже позабу'вала [Котяш Н.Н.].

У виразі *'ето за нас уже с'талі п'лити* наратор наголошує на тому, що весь час у селі готували їжу лише в печі, плит як таких не було зовсім, про них не знали, тому ними й не користувалися. Почали майструвати плити, ввели в побут за їхнього покоління.

'Перши – [перший] 'числівник порядковий, що відповідає кількісному числівнику один' [СУМ VI, 337]. Але у виразі *'ето та'ка 'перша йе'да була* лексема *'перша* набуває іншого відтінку. Означає була в ходу, найчастіше її готували. У такому ж контексті або з такою ж семантикою часто вживані фрази *'ето 'першим 'д'ілом т'реба зро'бит'*. А от у виразі *Да там 'первенство вун йа'кес' ро'бив* (тобто влаштував змагання, першість) лексема *'первенство* уже з інакшою конотацією, ніж *'перши*. Це змагання, першість, або *випере'данц'йя*. *'Первенство* й *випере'данц'йя* – це два синоніми, які найближчі, які найточніше передають лексичне значення. *'Первенство*, очевидно, від *първовати* [СДЯ II, 1761], [‘вуперэдзіць] [ТС I, 168]. В ідеографічному плані Турово-Пінщина з Залужжям дуже близька, проте майже всі лексеми досліджуваної говірки з префіксом *ви-* в турівському говорі мають префікс *ву-*. Вугледаць – виглядати, вугнаць – вигнати, вугноіць – вигноїти, вугребаць – вигрібати...[ТС I, 155].

На таблетки (пігулки) в Залужжі ще й зараз люди старшого покоління кажуть *порош'ки*. А так тому, що ще до 70-х років ХХ ст. деякі таблетки були у вигляді порошку, загорнутому в папір. Відповідно люди випивали не ліки, а порошок. Така назва й залишилася дотепер. Отже, якщо болить голова, то треба випити *порош'ка* (*порош'ки*):

да ми 'мус'ім йіс'т' бо_ж 'хочеца / да ї ні'йакими порош'ками не тра'вил'і // йа те'пер сво'йім сва'руса / ка'у не че'пайте 'ети порош'ки / йа вам 'аво назби'рала та'кого хорост'ва [Котяш Н.Н.]. Діалектоносій називає хороством пижмо звичайне (*Tanacetum vulgare* L.), багаторічна отруйна трав'яниста рослина родини складноцвітих. Препарати з них застосовуються для збудження апетиту, поліпшення травлення, при хворобах печінки і кишківника, при бронхіальній

астмі, ревматизмі, як глистогінний засіб і засіб, що підвищує кислотність шлункового соку, при запорах.

У говірці часто вживаним є вказівний займенник *те*. Але в такому вигляді він майже не вживається, а трансформувався у різні варіанти цієї лексеми: *те* – *'тейе* – *о'тейе* – *те'го* – *оте'го* – *отете'го* – *'тете* – *о'тете* – *отете'го*. Вказівний займенник *оте'го* перетворився у вставне слово:

а) *да так те'го вби'райут у 'жинску о'дежу // чоло'в'іка да в жи'ночу о'дежу // да п'рос'іца на п'йіч а ту'ди вже в 'туйу ко'лиску да набе'ре в'род'і би шо до'ц'і вже поне'се да доч'ка* [Котяш М.О.];

б) *то вже там о'тул'аки бе'рут / бе'рут да обл'і'вайут // обл'і'вайут моло'ду // обл'і'вайут моло'ду (сміється) // друж'ки да обл'і'вайут 'туйу с'ваху / вед'ром і тее'го / і вже моло'ду* [Котяш П.Д.]. Частина *-го* відіграє роль підсилення, найчастіше на неї падає і логічний наголос.

Подібно до виразу *годо'ват' із рук* у досліджуваній говірці широкого вжитку набув вираз *годо'ват' іс плеч*. Годують з рук ту худобу чи птицю, яка стоїть на прив'язі, у хліві чи загорожі і не може самостійно добувати їжу. Як правило, це дрібні тварини, як от: кролі, фретки; птиця: індики, качки. Велику рогату худобу завжди випасали, на зиму накошували сіна і таким чином її утримували. Але був час, коли почалося становлення колгоспу, земельні наділи селянам давали невеличкі, а сінокіс потрібно було заробити: якщо колгоспник брав один гектар трави, щоб скосити, то з них 0,9 га сіна забирали в колгосп, а 0,1 га – селянину. Звичайно, того сіна було мало. Але були й такі, що не працювали в колгоспі, тоді вони змушені були шукати накосити сіна де завгодно. Люди часто вечорами, після важкої колгоспної праці ішли в урочища, *п'рихапками* (потроху, час від часу) накошували і *рад'уж'ками* носили додому. *Ра'д'ужка* – це рядно, яким носили на плечах ношу, тому й вираз набув форми *годо'ват' іс пл'еч*.

Якщо мова заходить про консервування овочів або фруктів у банки, то говірконосії старшого покоління кажуть *зачи'н'ат' бан'ки*, молодшого покоління – *за'катват'*, *зак'ручват'* або *зак'рут'ват' бан'ки*. У більшості випадків у говірці на все, що має кришку чи двері, кажуть *зачи'н'ат'*. Зачиняють або причиняють двері, вікна; зачиняють банку кришкою, фіртку.

Отже, спостерігаємо за тим, що лексеми вступають у різного типу зв'язки між собою, розширюючи межі їх сполучуваності. Мова, як і будь-яке інше явище, весь час змінюється. Це ж стосується й сполучуваності слів.

Із одного боку, поєднання слів, які колись були нормативними, а тепер відійшли до застарілих або й зовсім опинилися поза нормою. З іншого боку, потенційна можливість того чи іншого слова сполучатися зі словами за певних

сприятливих умов може значно зрости. Причиною змін у сполучуваності слів є: 1) суспільний розвиток, прогрес в економіці, науці й культурі; 2) власне мовні чинники; 3) естетичний фактор (прагнення красивіше, точніше, образно висловитися).

Література

1. Виноградов В. В. Основні типи лексичних значень шари в російській мові. Вибрані праці. Лексикологія і лексикографія. М., 1977.

2. Громик Ю. В. Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах : зб. нук. пр. / упоряд. Г. Л. Аркушина. Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007).

3. СДЯ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: труд И. И. Срезневского. Санкт-Петербург: Издание Отд-ния рус. яз. и словесности Императорской акад. наук, 1893. Т. 1. А – К., 771 с.

4. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2. Л - П / Труд И.И. Срезневского. СПб.: Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1902. [3], 15 с., 1802 стб.

5. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 3. [Р-ѡ и дополнения А - М]. Вып. 1. Р - СТЕП / Труд И.И. Срезневского. СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1903. - [1] с., 1684, 272 стб., 13 с.

6. СУМ Словник української мови: в 11 т. Т. ... К. 1970–1980.

ТС Тураўскі слоўнік, 1 – 5, Мінск, 1982 – 1987.

ДЖЕРЕЛА

Котяш Параска Данилівна 1940 року народження. Освіта: 4 класи, працювала в колгоспі в ланці.

Котяш Марта Овсіївна, 1947 року народження. Освіта: 4 класи, працювала в колгоспі в ланці.

Котяш Надія Нестерівна 1946 року народження. Освіта: 7 класів, працювала все життя дояркою в колгоспі.

Олексієвець Уляна Мифіївна, 1928 року народження. У школі не вчилася, вміє читати, писати не вміє.